

ВІД КОНКРЕТНОГО ДО ЗАГАЛЬНОГО: ШЕВЧЕНКІВ ТЕКСТ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ

УДК 821.161.2–82:1:111.8 Шевченко Т.

*Л. Задорожна, д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

АСПЕКТИ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛІЙ У ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: БЛАГО (BONUM)

На матеріалі циклу поезій Т. Шевченка "В казематі" розглянуто сприйняття митцем поняття блага.

Ключові слова: *благо, трансценденталії, сенс, позитив.*

Сприймаємо трансценденталії згідно визначення: "властивості сущого (sens), притаманні йому" [16, 646]. Можна текстуалізувати це визначення, вочевидь, як найбільш сутнісні ознаки певного явища, в цьому разі – найбільш питомі ознаки самої суті.

Явище набуває особливої ваги, коли ідеться про вкрай непрості моменти або чинники, котрі становлять буття людини. Само собою позначене багатьма складнощами, це буття набуває феноменологічних рис у екстраординарних ситуаціях, коли людина потрапляє відразу під кілька пресів: фізичний, моральний, інтелектуальний, емоційний тощо. Такими були ті реалії (а, отже, й ситуація), в яких перебував Т. Шевченко у квітні-травні 1847 року – під час слідства у Третньому відділенні, що вивчало справу Кирило-Мефодіївського братства.

Поліморфізм форм гнітючої атмосфери слідства: із допитами, візуально-діалогічними допитами ("очними ставками"), крицевою силою, волею й благородством (М. Гулака), емоційними зривами та обмовлянням (Андрузький) – все це в згущеному часі та просторі позначалося на всіх формах буття людини, максимально травмуючи її духовний світ, елімінуючи можливість уникнення руйнівного втручання в індивідуальні особливості суб'єкта. Лише велика воля до життя, життєва стійкість могли протистояти цьому, але і вони мали потребу в опорі: з великою проникливістю це зауважив під час слідства лише Т. Шевченко, явивши низку поезій циклу "В казематі", рятуючи цими поетичними творами свій моральний та емоційний устрій, свій емоційно-інтелектуальний та психологічний ценз та визначаючи цим як благо для себе творчу свободу.

Кожної години кожного дня стоячи лицем до лица перед випробуваннями, що вимагали найбільшої напруги і концентрації

всіх духовних сил, Т. Шевченко з особливою гостротою відчув те, що за самою своєю суттю може протиставлятися його теперішньому буттю, і звернувся до нього – як до свого ментального спасіння, порятунку та до виходу з можливої тяжкої кризи, зумовленої самою травмою слідства.

Поезії, написані митцем у цей час із особливою ясністю і чіткістю дають відповідь на питання: що сприймає людина у пору найтяжчих випробувань за благо.

Поняття – благо – в Т. Шевченка привертає до себе особливу увагу тому, що звичайно увага дослідників була прикута до наявної в Т. Шевченка іншої трансценденталії – істина (*verum*), котра моделювалася ними і як правда, і як справедливість, і навіть як благо.

Однак із усією очевидністю стає зрозумілим те, що ці чинники не підлягають взаємозаміні; застаючись тотожними собі, – вони не розширюють своїх смислових функцій до часткових параметрів.

Дослідники Шевченкової творчості визначили в поета ставлення до істини, до правди як абсолюту, як найвищу вартість у вартісній шкалі буття. Із цим не доводиться сперечатися, з огляду на те, що низкою цитат із творів поета можна проілюструвати означену тезу. Однак це не знімає іншого питання: яке значення посідає – коли думати про найвищу цінність для людини в сприйнятті Т. Шевченка – благо: чи можливо віднести до традиційних у творчості поета третій чинник в оцінці трансценденталій (єдине, істина, благо), а, головне, в чому із цієї ієрархії в системі абсолютно найвищої цінності для людини вбачає благо Т. Шевченко, як розуміє його та які художні парадигми обирає для його вияву.

У повсякденному реальному житті, як і в філософії, благо сприймається як те, що володіє здатністю нести в собі найкращий позитивний зміст у житті людини. У "Етиці (до Нікомаха)" Аристотель в книзі першій ведучи мову про "Благо і блаженство" і наголошуючи, що це "початок вчення про добродетельності" [1, 142], дає найстисліше визначення блага: "воно є те, до чого всі прагнуть" [1, 142].

Аристотель вказує на різночитання і сприйнятті сенсу блага: "одні відносять блаженство (Аристотель наголошує, що "блаженство вважається вищим благом", с. 145 цитованої праці) до ясних предметів, що впадають у вічі, як, наприклад, до насолод, або багатства, або пошани; інші вважають його чимось іншим; часто одна й та ж людина визначає блаженство або так, або по-іншому: недужий бачить його в здоров'ї, неімущий – у багатстві; люди, що усвідомлюють своє невігластво, особливо дивуються тим, хто веде мову про щось велике й недоступне для них. А дехто гадає, що, окрім усіх цих благ, існує "благо саме по собі", в якому й полягає причина того, що ми вважаємо перелічені блага такими" [1, 145]. Аристотель визначає навіть певну шкалу блага, зумовлену

суспільним чинником: "люди створюють поняття блага і блаженства відповідно до життя, як вони ведуть" [1, 146].

До найнижчого рівня у сприйнятті блага Аристотель відносить те, як розуміє благо "неосвічений і грубий натовп" [1, 146], котрому до снаги сприймати за благо таке життя, що сповнене задоволення, насолод. Сюди належить більшість людей, і такий життєвий орієнтир філософ відносить до "тваринного життя" [1, 146]. Освічені люди "вищим благом вважають почесні" [1, 146], котрих вони прагнуть задля того, щоб "переконати самих себе в своїх хороших якостях, тому й бажають поваги людей" [1, 162], однак найвищим способом життя, що забезпечує відповідне благо, Аристотель називає споглядальний.

Саме такий – споглядальний – спосіб життя виявляє у казематному циклі поезій Т. Шевченко. Ю. Івакін, пояснюючи явище, зауважує, що лірика митця саме з казематного циклу для всієї творчості засланського періоду набуває якості інтроспективної – споглядальної, а, водночас, виявляє і таку питому якість лірики цього періоду, як тяжіння до психологізму, що стає "чи не провідною рисою лірики поета періоду заслання" [6, 153], надто – з урахуванням того, що "в 1847–1850 рр. автор "Кобзаря" був фактично чи не одноосібною активно діючою силою українського літературного процесу" [5, 107], що забезпечує можливість екстраполяції – поширення висновків із спостережень над творчістю митця на загальні закономірності розвитку української літератури означеної доби, і навіть більше – з урахуванням того, що "Шевченкова "невільницька лірика" – це лірична сповідь skutого, але не скореного Прометея. Аналогічні мотиви знаходимо і в українській поезії пізніших часів (згадаймо творчість П. Грабовського або тюремні вірші І. Франка), і в ліриці поетів-революціонерів інших літератур" [5, 109].

Із думкою про найвище благо для своїх "союзників", Т. Шевченко пише твір "Згадайте, братія моя", що розпочинає казематний цикл його творів, як і, утім, лірику періоду заслання. Отож, уже в першому рядку твору Т. Шевченко наполягає, підкреслює важливість чинника "братства" у своїй долі та в долі зумовленої самим ходом його життя спільноти людей, хоч і не завжди близьких чи споріднених духом (саме тому й виникає у творі мимовільне зізнання: "Ніколи, братія, ніколи / З Дніпра у купі не п'ємо!" [19, 11]. У цьому братстві, можливості його існування, хоч – внаслідок суспільних, а також ментальних реалій причетних до нього – і не до решти реалізованих, поет вбачає благо – насамперед, для України. "Братія" включає у себе ту категорію людей, які понад усе, долаючи мимовільні розбіжності між собою – люблять Україну, "за неї, безталанну" молять Бога – визначають у ставленні до неї своєю поведінкою молитовний стан: чи може щось вище виявляти в людську сутність,

витворюючи з неї особистість, життя якої вимірюється "у височінь ціннісного сходження" [12, 12] – як таке, що "піднялося над складними обставинами у небо духу, що міряє час вічністю як третьою правдою людської діяльності" [12, 12.]. Іншими словами, чинник блага набуває сенсової якості: блага стає тим "до чого тяжіють усі. Добро – інша назва смислу" [3, 23].

Т. Шевченко, отже, свідомий того, що "братія" – це люди вже якісно нової формації, яким притаманне відмінне від попереднього людського життєвого й історичного досвіду " знаменування цінностей життя, творчості духу, символічного ладу спілкування, соціальних значень, вірувань та ідеалів, ієрархії найвищих людських якостей" [13, 301]. Іншими словами, поет тут у символічній формі утверджує буття нової людини, особистості новітньої формації, яка і за своєю суттю, і за способом діяльності, діяльнісним чином є цілковито випереджальною для своєї доби. У цьому Т. Шевченко вбачає обопільне благо – і блага для цієї людини, і благо для нового історичного етапу, що його переживає Україна. Переконаємося, що можливість історичного життя нового формату Т. Шевченко узалежнює від людини, що виявляє "не появу нових ознак і властивостей, а своєрідної зміни функцій" [9, 31], що зумовлене підпорядкуванням цієї людини певній ідеї (ідеям). Із наявністю братства, "братії" – як людей, перейнятих потрібною для рідного краю ідеєю – Т. Шевченко сполучає виникнення нового історичного типу світогляду, особистості цілковито іншої, нової формації, вбачаючи у цьому безперечне благо для України.

Поет "уписує" себе в контекст цього блага: він звертається до "братії" з настановою згадувати про нього; знаємо, що, намітивши свою появу, своїм існуванням виникнення людини нової формації, – "братія", проте, не вистигла реалізувати цей чинник у людському бутті; однак те, що вона створила себе – як провісника людей нової формації – промовляє про життєвість цієї програми, що її забезпечило своєю появою братство – братія – ось головна настанова твору.

Після сповненого суспільно-політичного пафосу твору "Згадайте, братія моя" Т. Шевченко пише перейнятий індивідуалізовано-реквіємним настроєм поетичний образок "Ой одна я, одна", котрий П. Зайцев називає "чудовою дівочою сирітською піснею" [4, 198], де являє своєрідний вірець того, що є цілковитою протилежністю благу, коли благо пізнається з позиції "від супротивного": сама відсутність блага вказує на те, в чому, наразі, це благо вбачається; тут мова іде про суспільну, родинну та почуттєву самотність людини. Таким чином митець являє те, що здатне людину найбільшим чином онешчасливити, завдати їй найбільших життєвих прикрощів. Досконала врода дівчини меркне перед обумовленою їй

існуванням відсутністю того, в чому вона вбачає благо для себе, що поглинає всі її сподівання.

Інший чинник, здатний замість блага дарувати людині відчуття лиха – це сполучуваність особистості з історією, коли історія переживається як невідбутність, як безпам'ятство і бездіяльність тих, кому волею долі судилося її вершити – поезія "За байраком байрак". Визначаючи низку проблем історичного життя народу (необґрунтованість втрат козацької сили, неслухняність політики гетьманів, міжусобиці, спровоковані в долі народів їх, народів, управлінським апаратом), Т. Шевченко, проте, вважає благом у цьому разі той "початковий етап формування національної самосвідомості суспільства" [11, 25], що заявлений у позиції козака, який, уставши із могили та відповідаючи всі незгоди історичного життя України, виявляє не просто перемену ритму історичного часу, що сприймається вже як філософія буття, а забезпечує нову доктрину освоєння цим життям оптимальності. У суті, маємо справу з явищем, що належить до кваліфікованих як "ідентитет – це продукт свідомості, яка зростає до вищих форм самосвідомості, до усвідомлення сутності свого "я" в історії, яке надається людині через пов'язування та ототожнення себе з комотивними сутностями своєї локальної цивілізації, культури, історичної доби" [18, 121].

У поезії "Мені однаково, чи буду" благо митець виявляє як чинник духу, що від розпачу, зневіри, недолі здіймається, осягаючи вже не індивідуальну долю, не окреме людське життя, а життя України, цілої нації – як фундаментального феномена, продуктивного для існування всіх можливих складових, що визначають вище установче благо для людини, яка почуває себе причетною до "нашої славної України", котра переживає нелегку добу в своїй історичній долі; цю добу поет характеризує словами "На нашій – не своїй землі" [19, 13]. Благо для рідного краю поет бачить у можливості подолання цього стану через зростлу свідомість особистості, що її він виявляє у творі.

Зчаста у Т. Шевченка благо постає в якості антитетичний до істинного стану речей, як от у поезії "Не кидай матері", – казали", в якій цілковитий негатив, що виявляє себе у занедбаності покинутої материзни та в пишанні новим становищем: *"в палатах / Ти розкошуєш, і не жаль / Тобі покинутої хати"* [19, 14] здобуває настанову в парадигмі блага: *"Благаю Бога, щоб печаль / Тебе довіку не збудила, / Щоб у палатах не найшла... / Щоб Бога ти не осудила / І матері не прокляла"* [19, 14]. Митець засобом "психофізичного паралелізму" [14, 10] виявляє те, що є за межею блага, а використана при цьому форма застереження достатньо виразно елімінує кореспондування героїні позитиву. Цей мотив у поезії циклу мимовільно підтверджує ту думку, що маємо справу з "глибоко трагічною лірикою, може, найтрагічнішою в усій українській

поезії" [7, 85], оскільки вона знаменувала собою чинну для всього українського народу і суспільного та культурного життя України новий етап втрати свободи та свободи волі. Вочевидь, саме тому Т. Шевченко можливий у лавах братчиків колабораціонізм сенсово перекодовує в акроаматичні образи спустошеної хати і сповнене насолод перебування перекинчиків "у палатах". Однак тут їх чекатиме невсипний Аргус, що ним постане сумління, совість, визначаючи аперцептивне сприйняття життєвого досвіду – як покарання за нехтування питомими для екзистенційного плану рідної хати смисложиттєвими настановами.

У поезіях циклу "В казематі" Т. Шевченко чотири рази звертається до теми смерті, небуття людини: вперше у поезії "Чого ти ходиш на могилу? ", вдруге у творі "Ой три шляхи широкі", втретє "В неволі тяжко, хоча й волі" і вчетверте – у поетичному образку "Косарь"; це – немало, якщо зважити на кількість творів що входять у цикл (цей мотив, отже, становить третину поетичних алюзій текстової площини циклу). Однак належить визнати, що в кожному разі ці звертання вельми відмінні, тож підвести їх під спільну рубрику вкрай непросто. Звісно, поверхнєве сприйняття цього чинника вказує на загальний настрій, що попри, необхідність кріпитися духом, про який веде мову, зокрема, О. Кониський, стверджуючи, що "під час слідства Шевченко завжди був веселим, бадьорим і спокійним" [10, 239], митець, як стає зрозумілим при глибшому розгляді його творів, у цю нелегку добу свого життя усвідомлює велику істину: "свобода – це детермінування небуттям. Незважаючи на очевидність своєї несвободи, людина почувається такою, що володіє свободою. Ця ілюзія пояснюється тим, що людина здатна "не бути" [17, 14]. Отже, через небуття – здобування, осягнення людиною свободи: ось що в цей час у темі смерті переживає Т. Шевченко, ось які умонастрої володіють ним у цей час; власне, "тільки філософія небуття здатна обґрунтувати філософське ставлення до життя" [17, 14]. Безперечно, свобода, навіть здобута найтяжчими зусиллями (а герої митця сягають небуття по тривалих зусиллях), є благом для людини – тут поет виявляє позицію, згідні зафіксованій І. Кантом, котрий уявляє свободу як "причину явищ нашого чуттєвого сприйнятого світу" [8, 428], властиво, альфа у омегу людського буття. Сприймаємо це як найглибше, ґрунтоване на чуттєвому досвіді, осягнення світу, зафіксоване і в українській літературі означеної доби, і в літературі зарубіжжя.

У поезіях "Н. Костомарову" та "Садок вишневий коло хати" поет являє ситуативну модель сприйняття особистістю верховної цінності життя, що нею постає етична модель співжиття людей, ґрунтована на визнанні інституту родини як становчого для людської особистості. У цьому разі Т. Шевченко зупиняється на двох можливих аспектах сприйняття явища: ставлення особистості до

родини (матері) – "Н. Костомарову" та ставлення до інституту родини як такого – "Сем'я вечерея коло хати" [19, 17].

У творі "Н. Костомарову" інститут родини митець осмислює з позиції свободи совісті, причому, враховує її внутрішній аспект – "незалежність, суверенність внутрішнього вільного суб'єкта" [2, 25] і зовнішній аспект: людське "самоствердження, самореалізація особистості, її вчинків, дій на основі світоглядного вибору, власних переконань і життєво смислових орієнтирів" [2, 26]. У поета ці сенсові орієнтири постають як благо для інших, для родини, а не для себе: *"Молюся! Господи, молюсь! / Хвалить тебе не перестану! / Що я ні з ким не поділю / Мою тюрму, мої кайдани!"* [19, 17].

Поетичний твір "Сем'я вечерея коло хати" – класичний образок родинного блага: тут панує злагода, глибоке порозуміння людини з природою – воно настільки важливе, що на другий план у цих взаєминах відступає навіть дидактичний момент у родині: *"А мати хоче научати, / Та соловейко не дає"* [19, 17]. Людина в такому контексті буття опиняється мовби за гранню минушого, набуває ознак безкінечного, вічного тривання (так було, є і так буде), стаючи конгруентною космогонічній природі буття, а, відомо, що "в основу космічної творчої діяльності закладено чинник свободи" [20, 62], а свобода є благом для людини.

Заключний поетичний твір циклу – "Чи ми ще зійдемося знову" – зразок виміру сенсу буття любов'ю до Батьківщини; в цьому разі така любов постає вищим благом, насамперед, для самої людини, перейнятої цим почуттям. Т. Шевченко розуміє це почуття як домену в існуванні як те, що перетворює звичайну людину на особистість, котра своїм почуттям маніфестує себе (тим вдосконалюючись і збагачуючись) як структурована соціальним буттям людська сутність, що перебуває в стані постійного відродження на засадах свободи волі, свободи вільного волевиявлення з благословення Господнього.

Поетичний цикл "В казематі" художньо проголошує головні сутнісні риси сприйняття Шевченком ідеї блага, – і "в її платонівському розумінні як ключа до космічного ладу, чи то у формі доброго життя за Аристотелем" [15, 118]; він сприймає благо як оптимальність суспільної парадигми в історичному бутті народу, як чинник свободи, здатної долати людське небуття, як безхмарне людське щастя, як сполучення людини із вічним, космічним виміром існування явищ. Він відкидає як благо модель управлінську, модель насилля, влади тощо; він бачить можливість самоперетворення людини в тяжінні до блага – й усе це виявляє в Шевченкові велику душу, людину небувало високого виміру хисту, помноженого мудрою провіденційністю і, безперечно, взірцевою любов'ю до Батьківщини й до окремої особистості, гідної любові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. *Этика* (к Никомаху). / Аристотель. *Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории*. – Минск: Литература, 1998. – 1392 с.
2. Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-культурологічне і релігійознавче осмислення. – К.: Вища школа, 1994. – 86 с.
3. Венцлер Л. Понятие "смысл жизни" в философии Владимира Соловьева и Евгения Трубецкого. Формальная структура и содержание. / *Вопросы философии*, 2007, № 11. – С. 21–32.
4. Зайцев П. *Життя Тараса Шевченка: Біографічний нарис*. – Х.: Прапор, 1994. – 447 с.
5. Івакін Ю. *Нотатки шевченкознавця*. – К.: Радянський письменник, 1986. – 311 с.
6. Івакін Ю. *Образний світ*. – С. 88–191. / *Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка*. – К.: Наукова думка, 19890. – 502 с.
7. Івакін Ю. *Поетія Шевченка періоду заслання*. – К.: Наукова думка, 1984. – 238 с.
8. Кант И. *Трансцендентальное учение о началах*. – С. 61–528. / *Кант И. Критика чистого разума*. – М.: Эксмо, 2006. – 736 с.
9. Кассирер Эрнст. *Опыт о человеке*. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.
10. Кониський О. *Тарас Шевченко-Грушевський. Хроніка його життя*. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.
11. Кравченко В. *Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття)*. – Харків: Основа, 1996. – 296 с.
12. Кримський С. *Заклики духовності XXI століття*. – С. 3–25. / *Філософські діалоги*, в. 2. 2009. – 236 с.
13. Кримський С. *Під сигнатурою Софії*. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 367.
14. Татенко Віталій, Титаренко Тетяна. *Історія психології як совість психолога*. – С. 6–26 / Роменець В. А. *Історія психології. XVII століття. Епоха Просвітництва*. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.
15. Тейлор Ч. *Джерела себе*. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.
16. *Трансценденталії / Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
17. Чанышев А. Н. *Трактат о небытии / Философия и общество. № 1 (38), 2005. – С. 5–15.*
18. Чечельницька Г. В. *Філософ осмислення психоісторії: деякі фрагменти*. – С. 121–126. / *Ж 69569 Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник н. пр. В. 39. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія. 2013. – 290 с.*
19. Шевченко Т. *Повне зібрання творів у дванадцяти томах*. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – 782 с.
20. Эрберг К. *Цель творчества*. – Петербург: Алконост, 1919. – 170 с.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Задорожная Л.

Аспекты трансценденталий в творчестве Тараса Шевченко: благо (bonum)

На матеріалі циклу поезій Т. Шевченко "В каземате" рассматривается восприятие поэтом понятия блага.

Ключевые слова: благо, трансценденталии, смысл, позитив.

Zadorozhna L.

Aspects of transcendental in the poetry of Taras Shevchenko: the good (bonum)

On the material of series of T. Shevchenko's poetry "In the casemate" is considered the perception of the concept of the good by the poet.

Keywords: the good, transcendental, meaning, positive.